

O znaczeniu modeli teoretycznych w badaniach rodziny

Significance of theoretical models in family researches

Abstract

The aim of the article is to show the positive significance of family theories in examining family relations and family functioning and to present the most significant models in the area. Discussing the benefits resulting from using theoretical models in family researches it has been noted that they allow to identify factors essential to understand family relations and family functioning, they provide the supposed causal relationships between variables, they also equip researchers with the common academic language and allow for comparing results of different researches. They are also the basis of working out reliable and accurate research tools which can be used in clinical jobs and counselling.

Family theories have been discussed as being grouped according to Skelton and cooperators (2012) into three main categories: family as a system, family stress and resilience and families in time and space.

Keywords:

family; theory; measurement; research project.

Wprowadzenie

Ogromny wzrost zainteresowania badaniami naukowymi rodziny oraz pracą z rodzinami (Bray, 1995) ujawnia potrzebę posiadania i opracowywania rzetelnych i trafnych narzędzi pomiaru pozwalających na ocenę rodzinnych relacji i różnych aspektów funkcjonowania rodziny. Posługiwanie się narzędziami spełniającymi standardy metodologiczne jest ważne zarówno w obszarze badań naukowych, jak i praktyki. Rzetelnie przeprowadzone badania naukowe pozwalają

bowiem na dobre poznanie rodzin i zrozumienie tego, jak funkcjonują, co z kolei pozwala na opracowanie programów profilaktycznych i programów interwencji w rodzinie poprawiających jakość życia rodziny. W przypadku psychologów praktyków stosowanie wystandaryzowanych metod badania pozwala na uzyskanie wielu cennych informacji o funkcjonowaniu rodziny jeszcze przed rozpoczęciem terapii czy poradnictwa, które mogą być przydatne przy formułowaniu wstępnych hipotez dotyczących obszarów problemowych, ich przyczyn oraz potencjalnych zasobów i sił rodziny (Floyd i in., 1989). Dane te mogą być pomocne także przy wytyczaniu kierunków pracy z rodziną oraz przy podejmowaniu decyzji o stosowanych strategiach pracy z nią, przy monitorowaniu efektów pracy z rodziną oraz przy redefiniowaniu celów i strategii na kolejnych etapach.

Poważnym utrudnieniem w opracowywaniu wystandaryzowanych narzędzi badania rodziny jest brak jednego, powszechnie przyjętego modelu teoretycznego, w którym określono by czynniki istotne dla funkcjonowania rodziny (Bray, 1995). Badacze są zgodni co do tego, że teorie mają ogromne znaczenie w obszarze badań naukowych. Teoria pozwala bowiem na wyjaśnienie zależności między zjawiskami oraz na uzyskanie wglądu prowadzącego do odkrycia nowych zależności. Ponadto teoria wyposaża badaczy we wspólny język naukowy oraz daje możliwość przeprowadzenia badań naukowych w sposób, który pozwala na ocenę wyników różnych badań w ramach wspólnego porównania (Tudge i in., 2009). W obszarze opracowywania teorii podjęto już wiele wysiłków i starań. W ich efekcie pojawiło się wiele propozycji modeli teoretycznych rodziny oraz narzędzi badawczych stanowiących ich operacjonalizację. Celem tego opracowania jest przegląd i krótka prezentacja najbardziej znaczących modeli teoretycznych będących próbą wyjaśnienia funkcjonowania rodziny. Skelton i współpracownicy (2012) proponują, aby wszystkie te teorie pogrupować w trzy zasadnicze kategorie: teorie rodziny jako systemu, teorie stresu rodziny oraz teorie rodziny ujętej w czasie i przestrzeni. Dla przejrzystości wywodu w niniejszym opracowaniu wybrane teorie rodziny będą przedstawiane zgodnie z tą klasyfikacją, przy czym grupa teorii stresu rodziny zostanie rozszerzona o teorie prężności rodziny.

Teorie rodziny jako systemu społecznego

W odniesieniu do rodziny powszechnie przyjmowanym paradygmatem naukowym jest Ogólna Teoria Systemów (w skrócie OTS), której twórcą jest biolog Karl Ludwig von Bertalanffy. W tej perspektywie teoretycznej rodzina jest ujmowana jako całość utworzona przez hierarchicznie zorganizowane, niekoniecznie

równe, interakcje między podsystemami, jakimi są jednostki powiązane bliskimi, intymnymi więziami. Rodzina jest tutaj rozumiana jako otwarty, zmieniający się, realizujący cele i samoregulujący się system społeczny (Czabała, 1988). Członkowie tego systemu są ze sobą powiązani i wzajemnie na siebie oddziałują, tak, iż zmiana dotycząca jednego z nich prowokuje zmiany u wszystkich pozostałych, co z kolei oddziałuje na osobę będącą pierwotnym źródłem zmiany. Dla zrozumienia rodziny i funkcjonowania jej poszczególnych członków niezbędne jest analizowanie rodziny jako całości. Rodziny posiadają granice (zewnątrzsistemowe i wewnątrzsystemowe), które cechuje różny stopień przepuszczalności. System rodzinny definiuje kryteria przynależności do rodziny i może wykluczać swoich członków. Wiele modeli teoretycznych rodziny jest zakorzenionych w teorii systemowej. Do najbardziej znaczących należą Model Kołowy Systemów Mażeńskich i Rodzinnych Olsona i współpracowników (Olson, Sprenkle i Rusell, 1979), Model Funkcjonowania Rodziny McMastera (Miller, Ryan, Keitner, Bishop i Epstein, 2000), Model Procesu Funkcjonowania Rodziny (Skinner, Steinhauer i Sitarenios, 2000), Model Systemowy Beaversa Funkcjonowania Rodziny (Beavers i Hampson, 2000). Wszystkie te modele posiadają swoją operacjonalizację, a narzędzia badawcze będące propozycją tej operacjonalizacji posiadają w pełni satysfakcjonujące walory psychometryczne.

Najbardziej rozpowszechnionym spośród tych modeli jest *Model Kołowy Systemów Mażeńskich i Rodzinnych Olsona*. Pierwsza wersja tego modelu została opublikowana w 1979 roku (Olson i in., 1979). Model ten bazuje na trzech zasadniczych wymiarach funkcjonowania rodziny, powszechnie uważanych za najważniejsze dla jego zrozumienia: spójność, elastyczność i komunikacja. Spójność relacji odnosi się do więzi emocjonalnych między członkami rodziny. Elastyczność relacji mówi o jakości przywództwa w rodzinie, o sposobie jego przejawiania się oraz o organizacji rodziny, podziale ról rodzinnych, o regułach rodzinnych i o sposobie negocjacji (Olson, 2011). Komunikacja rozumiana jest jako wymiar facylitujący, który pomaga rodzinie w dokonywaniu zmian w poziomie spójności i elastyczności relacji rodzinnych. Nasilenie spójności i elastyczności relacji rodzinnych może przyjmować dwa zasadnicze poziomy: zrównoważenia lub niezrównoważenia. Niezrównoważona spójność może dotyczyć ekstremalnie dużego nasilenia spójności (splątanie relacji) lub jej skrajnie niskiego nasilenia (niezaangażowanie, relacje pozbawione więzi). Natomiast niezrównoważenie elastyczności może mieć postać ekstremalnie dużego (chaos relacji rodzinnych) lub skrajnie niskiego nasilenia elastyczności (sztywność relacji rodzinnych). Główna hipoteza związana z tym modelem dotyczy pozytywnego związku między zrównoważonym poziomem spójności oraz zrównoważonym poziomem elastyczności a zdrowym funkcjonowaniem rodziny, a także pozytywnego związku między niezrównowa-

zonym poziomem spójności oraz niezrównoważonym poziomem elastyczności a problemami w funkcjonowaniu rodziny (Olson, 2011).

Teorie stresu i prężności rodziny

Teorie te są zakorzenione w teorii systemowej rodziny. Modele stresu i prężności rodziny koncentrują się na tym, jak rodzina radzi sobie w sytuacji ekspozycji na wydarzenie stresujące. Stresorami są wymagania stawiane rodzinie, które wywołują lub mają potencjał wywołania zmiany w systemie rodzinnym. Stresory mogą być normatywne i nienormatywne (Plopa, 2005). Wywierają one na rodzinę presję, aby dokonała ona zmian w swoim dotychczasowym sposobie myślenia, zachowaniach, zwyczajach. W efekcie narażenia na działanie stresorów rodzina może znaleźć się w kryzysie. Kryzys rodzinny definiowany jest jako „stan nierównowagi, dysharmonii i dezorganizacji w systemie rodzinnym” (McCubbin i McCubbin, 2001, s. 22). Wskazuje on na potrzebę zasadniczych zmian we wzorcach rodzinnego funkcjonowania po to, by przywrócić stabilność, porządek, równowagę i poczucie harmonii. Kryzys cechują zatem niezdolność rodziny do przywrócenia stabilności oraz podleganie stałej presji, aby dokonać zmian w strukturze rodziny lub we wzorcach interakcji. Rodzina doświadczająca stresu mogłaby nigdy nie znaleźć się w kryzysie, gdyby użyła istniejących zasobów i tak zdefiniowała sytuację, by nie dopuścić do zmian w systemie rodzinnym. Koncepcja prężności rodziny poszerza dotychczasowe teorie stresu rodzinnego, ponieważ uwzględnia ona możliwość przemiany osobistej i relacji oraz możliwość wzrostu w efekcie doświadczania przeciwności. Badacze zauważyli, iż obok rodzin przez kryzysy lub uporczywe przeciwności losu zniszczonych, są rodziny, które nadal mają się dobrze, dobrze się rozwijają, a nawet są silniejsze i ubogacone. Prężność oznacza zatem poza radzeniem sobie, adaptacją lub kompetencją w radzeniu sobie z trudnościami pozytywny wzrost i transformację, które pojawiają się w rezultacie doświadczania przeciwności (Walsh, 2012). McCubbin i McCubbin (1996, s. 5; za: Van Breda, 2001) prężność rodziny definiują jako pozytywne wzorce zachowania i kompetencje funkcjonowania przejawiane przez jednostki i rodzinę jako całość poddanych działaniu stresu lub niepomysłnych okoliczności, które determinują zdolność rodziny powrotu do zdrowia poprzez utrzymanie lub przywrócenie jej integralności jako całości, jeżeli zabezpiecza to lub pozwala przywrócić dobrostan członków rodziny i rodziny jako całości.

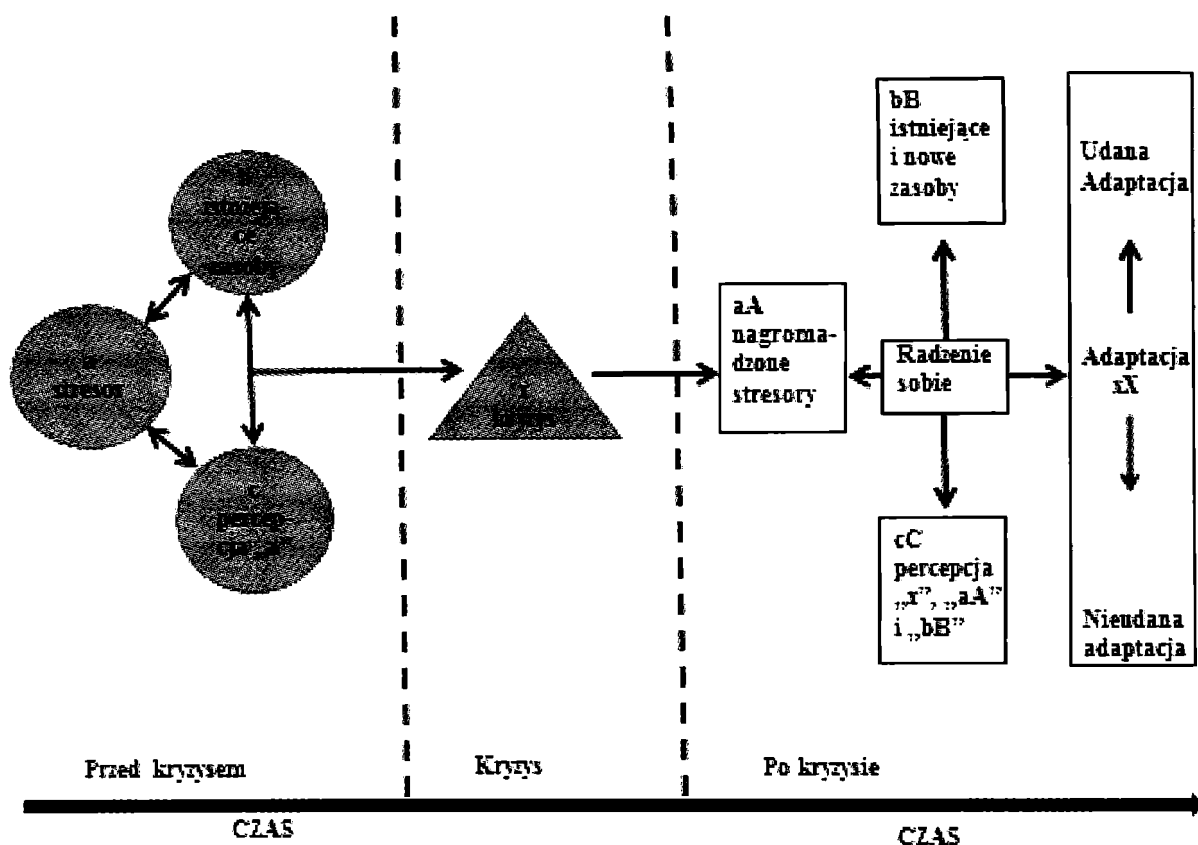
Model Podwójnego ABCX

Jednym z najbardziej rozpowszechnionych modeli stresu rodzinnego jest Model Podwójnego ABCX (ang. *the Double ABCX Model*), którego autorami są McCubbin i Patterson (1983). Model ten rozszerza wcześniejszy model kryzysu rodzinnego Hill'a (1949) poprzez uwzględnienie okresu po kryzysie i wprowadzenie pojęcia adaptacji (Rys. 1). W tym rozszerzonym modelu wprowadzono obok czterech zmiennych już istniejących cztery zmienne dodatkowe. Zmienne, które już były w modelu to: wydarzenie stresujące, czyli stresor (a); posiadane przez rodzinę zasoby (b), które mogłyby być wykorzystane w odniesieniu do tego wydarzenia, a mogą to być zasoby indywidualne, rodziny, społeczności; percepcja wydarzenia przez rodzinę, czyli percepcja stresora (c); kryzys (x), będący efektem interakcji trzech powyżej wymienionych elementów (a, b, c). McCubbin i Patterson (1983) wprowadzili do modelu następujące dodatkowe zmienne:

- nagromadzone wymagania i stresory (aA), obejmujące zarówno ten stresor, który wystąpił przed kryzysem (a), jak i te, które pojawiły się po kryzysie (A);
- zasoby (bB), które obejmują zasoby już istniejące w rodzinie (b), pomagające rodzinie w tym, by nie dopuścić do tego, by stresor doprowadził do kryzysu oraz zasoby nowe (B). Te nowe zasoby zostały dodane do zasobów już w rodzinie istniejących w fazie „po kryzysie”. Zasoby te są aktywizowane przez wymagania stawiane rodzinie przez nagromadzone stresory;
- rodzinne definicje i znaczenia (cC). Jest to percepcja całej sytuacji kryzysowej, kiedy to rodzina poddawana jest działaniu wielu nagromadzonych stresorów. Całościowo ujęta sytuacja kryzysu obejmuje stresor uważany za przyczynę kryzysu, pojawiające się dodatkowe stresory i napięcia, stare i nowe zasoby oraz oceny tego, co powinno zostać zrobione, by w rodzinie przywrócić równowagę;
- radzenie sobie mające na celu adaptację (xX). Ważna jest nie tylko percepcja sytuacji kryzysu przez rodzinę i dostępne w rodzinie zasoby potrzebne do radzenia sobie z tą sytuacją, ale także to, co rodzina robi, by poradzić sobie z tą sytuacją.

Rezultatem w tym modelu jest adaptacja (xX), która obejmuje cały zakres różnych możliwych rezultatów wysiłków rodziny podejmowanych w celu osiągnięcia równowagi między wymaganiami jednego systemu/podsystemu a możliwościami innego systemu/podsystemu spełnienia tych wymagań. Równowaga wymagań – możliwości dotyczy poziomów: członek rodziny – rodzina oraz rodzina – społeczność. Kontinuum obejmujące wszystkie możliwe rezultaty rozciąga się od dopasowania (ang. *bonadaptation*) do niedopasowania (ang. *mal-*

adaptation). Brak dopasowania, czyli brak równowagi między wymaganiami jednego systemu/podsystemu a możliwościami spełnienia ich przez inny system/podsystem powoduje stres rodzinny i rodzi potrzebę restrukturyzacji systemu rodzinnego.

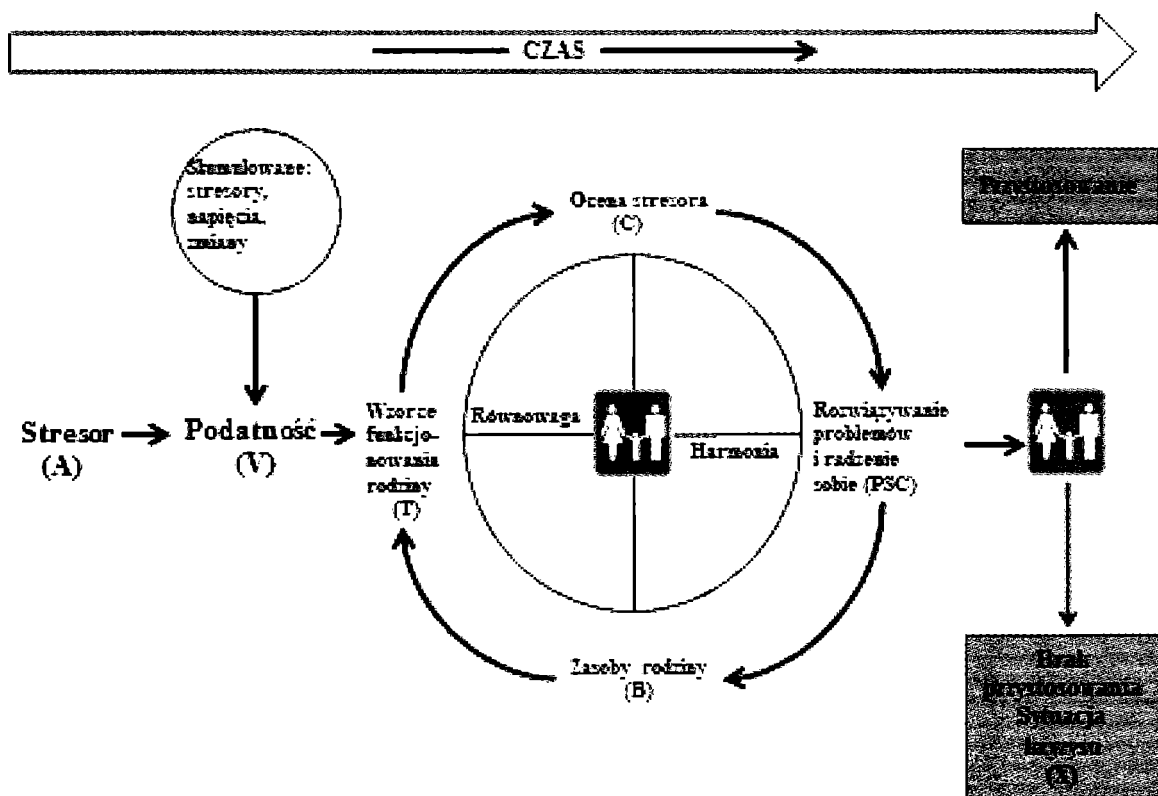

Rys. 1. Model Podwójnego ABCX (opracowano na podstawie McCubbin i Patterson, 1983)

Prężnościowy Model Stresu Rodziny, Przystosowania i Adaptacji

Prężnościowy Model Stresu Rodziny, Przystosowania i Adaptacji (ang. the *Resiliency Model of Family Stress, Adjustment, and Adaptation*) przedstawiony w 1993 r. przez McCubbin i McCubbin (1993) stanowi najnowsze rozszerzenie dotychczasowych modeli stresu rodziny. Model ten koncentruje się na tym, jak rodziny się przystosowują i adaptują do sytuacji stresowej. Zgodnie z tym modelem rodziny odpowiadają na stres w dwu zasadniczych, odrębnych ale powiązanych ze sobą etapach: przystosowania (ang. *adjustment*) (rys. 2a) i adaptacji (ang. *adaptation*) (Ryc. 2b). Rezultatem pierwszego etapu jest przystosowanie, które może mieścić się w zakresie od dobrego (ang. *bonadjustment*) do jego braku (ang. *maladjustment*). Przystosowanie jest rezultatem interakcji wielu czynników. Otóż stresor

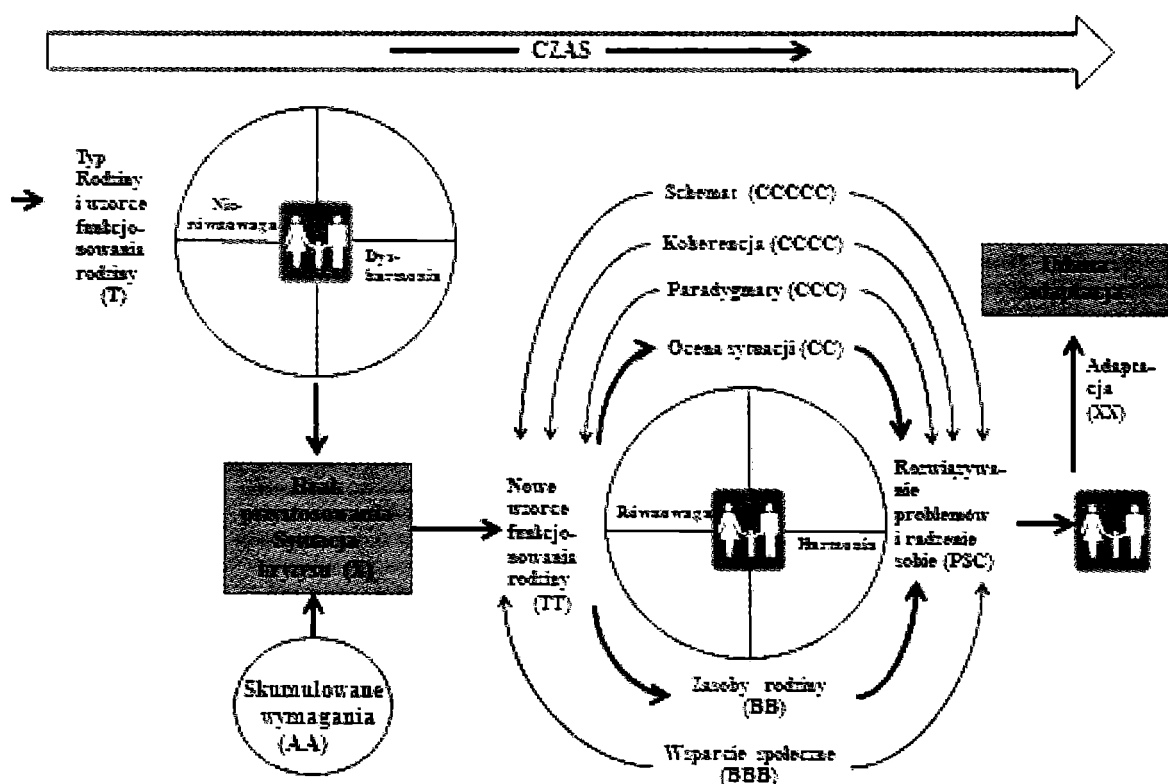
(A) wchodzi w interakcję z podatnością rodziny (V) kształtowaną przez nagromadzone stresory, napięcia i przemiany pojawiające się w tym samym czasie co stresor. Podatność rodziny wchodzi w interakcję z istniejącymi, ustabilizowanymi w rodzinie wzorcami funkcjonowania (T), które są w interakcji z rodzinnymi zasobami odporności (B) (ang. *family resistance resources*), rodzinną oceną poznawczą stresora (C) oraz rodzinnymi strategiami rozwiązywania problemu i radzenia sobie (PSC). Rodzina poddana działaniu sytuacji stresującej może przetrwać i uzyskać stan dopasowania między wymaganiami a możliwościami, o ile stresor nie jest zbyt duży, rodzina nie jest zbyt podatna, posiada korzystny wzorzec funkcjonowania, pozytywną ocenę stresora, dobre zasoby odpornościowe, duże zdolności rozwiązywania problemu i radzenia sobie. Celem etapu przystosowania jest poradzenie sobie przez rodzinę z sytuacją stresującą bez wprowadzania zasadniczych lub trwałych zmian w dotychczasowych wzorcach funkcjonowania rodziny.

Rys. 2a. Faza przystosowania w Prężnościowym Modelu Stresu Rodziny, Przystosowania i Adaptacji (opracowano na podstawie: McCubbin i in., 1998, s. 7)

Brak dopasowania oznacza sytuację kryzysową w rodzinie (X). Wiąże się z nią konieczność zasadniczych zmian w rodzinie w celu poradzenia sobie ze stresu-

jącą sytuacją. Inicjowanie takich zmian oznacza początek fazy adaptacji, której rezultatem jest adaptacja rodziny (XX) (Rys. 2b). Udana adaptacja jest efektem interakcji wielu elementów: nowych, wypracowanych w rodzinie wzorców jej funkcjonowania (TT), istniejących już wcześniej w rodzinie wzorców funkcjonowania, które zostały utrzymane, zrewitalizowane lub zmodyfikowane (T), rodzinnych zasobów prężności (BB), sieci wsparcia społecznego rodziny (BBB), rodzinnej oceny poznawczej sytuacji (CC), rodzinnych zdolności rozwiązywania problemu i radzenia sobie (PSC). Rodzinna ocena sytuacji dokonywana jest poprzez rodzinny schemat (*ang. schema*) (CCCCC), rodzinną koherencję (CCCC) i rodzinne paradygmaty (CCC) oraz rodzinne zdolności rozwiązywania problemu i radzenia sobie (PSC). Pojęciu prężności rodzinnej odpowiada adaptacja rodziny pojawiająca się w odpowiedzi na kryzys doświadczany przez rodzinę (Patterson. 2002a).

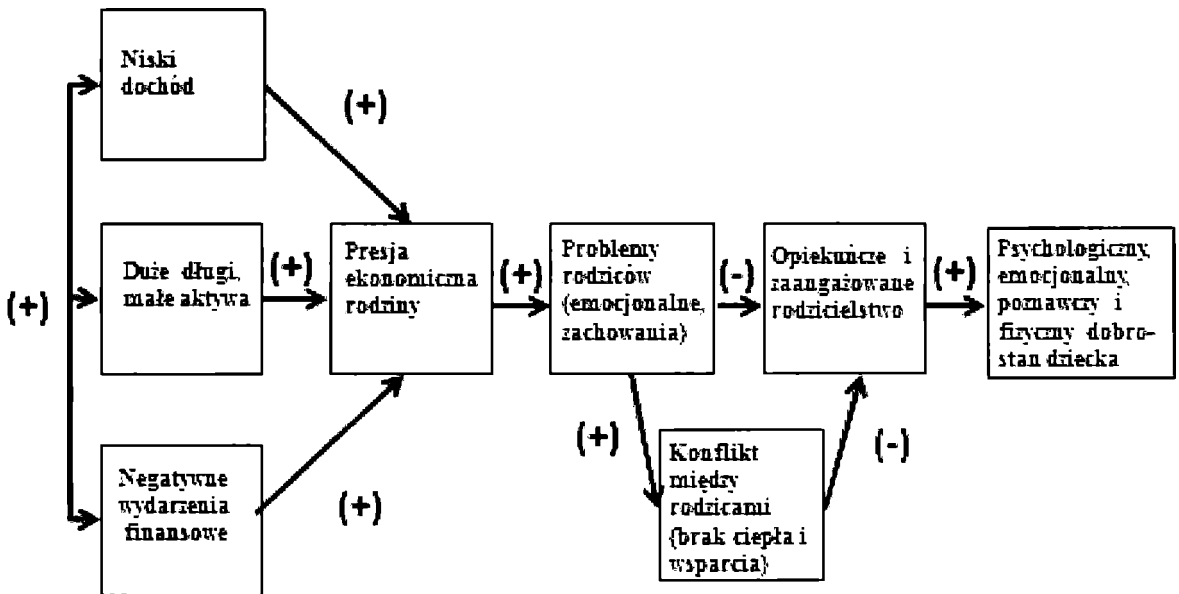

Rys. 2b. Faza adaptacji w Prężnościowym Modelu Stresu Rodziny, Przystosowania i Adaptacji (opracowano na podstawie: McCubbin i in., 1998, s. 13)

Model Stresu Ekonomicznego Rodziny

Model Stresu Ekonomicznego w rodzinie (ang. *Family Stress Model*), którego autorami są Conger i współpracownicy (2002; 2007) został opracowany po to, by pomóc w wyjaśnieniu tego, jak trudności finansowe wpływają na życie rodziny. Model ten powstał w oparciu o wyniki badań rodzin rolniczych mieszkających w stanie Iowa w USA doświadczających w latach 1980-tych recesji ekonomicznej. W modelu tym przyjmuje się, że ekonomiczne przeciwności (niski dochód, duże zobowiązania finansowe w porównaniu do aktywów, negatywne wydarzenia ekonomiczne takie jak: utrata dochodu, niestabilność pracy) powodują, że rodzina doświadcza presji o charakterze ekonomicznym (Rys. 3). Presja ta zwiększa ryzyko dystresu i zaburzeń zachowania u rodziców, co w efekcie daje wzrost konfliktów małżeńskich i pogorszenie relacji między nimi (mniej wsparcia, mniej ciepła w relacji). Procesy te negatywnie oddziałują na zachowania rodzicielskie, co stanowi zagrożenie dla dobrostanu dziecka.

Rys. 3. Model stresu ekonomicznego rodziny (opracowano na podstawie: Conger i Donnellan, 2007, s. 180)

Modele rodziny w czasie i przestrzeni

Modele te uwzględniają dynamiczną naturę systemu rodzinnego i jego przemiany dokonujące się w czasie a także szersze spojrzenie na rodzinę obejmujące jej interakcje ze środowiskiem. Skelton i współpracownicy (2012) do tej grupy modeli zaliczają Teorię Rozwoju Rodziny (ang. *Family Developmental Theory*) przyjmującą koncepcję etapów w cyklu życia rodziny oraz Bioekologiczną Teorię Systemów Bronfenbrennera.

Teoria rozwoju rodziny

W teorii rozwoju rodziny przyjmuje się, iż zgodnie z zasadą całościowości, według której funkcjonuje system rodzinny, zmiany dokonujące się w roli pełnionej przez jednostkę prowokują zmiany w rolach pełnionych przez pozostałych członków rodziny, co w efekcie prowadzi do reorganizacji systemu rodzinnego i do jego przejścia na nowy poziom rozwoju (Skelton i in., 2012). Zmiany te mogą być związane z narodzinami dziecka, śmiercią członka rodziny, dorastaniem dzieci itp. Relacje między członkami rodziny podlegają więc zmianie w miarę jak przebiega cykl życia rodziny. W każdym z etapów rodzina musi wypełnić pewne zadania rozwojowe. To ujęcie teoretyczne rodziny pozwala przewidywać pojawianie się stresorów w cyklu życia rodziny (Goldenberg i Goldenberg, 2006). Jedną z najbardziej znanych propozycji w tym względzie jest model cyklu życia rodzinnego Duvall (1977; za: Ostoja-Zawadzka, 1994).

Bioekologiczna Teoria Systemów Bronfenbrennera

W teorii tej przyjmuje się, że jednostki i grupy funkcjonują w kontekstach, a ich zachowanie nie może być zrozumiane bez uwzględnienia otaczającego ich środowiska lub kontekstu. W ostatniej wersji Bioekologicznej Teorii Systemów Bronfenbrennera (2005) zasadnicze miejsce zajmuje model Proces-Osoba-Kontekst-Czas (ang. *Proces-Person-Context-Time model*, w skrócie *PPCT*). Kluczowym w tym modelu jest pojęcie procesów proksymalnych (ang. *proximal processes*), które stanowią trwałą formę wzajemnych interakcji między aktywnym, rozwijającym się biopsychologicznym organizmem ludzkim a osobami, obiektami i symbolami w jego bezpośrednim środowisku zewnętrznym. Złożoność tych interakcji stale narasta. Kolejne pojęcie w tym modelu, pojęcie osoby, odnosi się do charakterystyk osobistych jednostek, wnoszonych przez nie do sytuacji spo-

lecznej. Natomiast kontekst lub środowisko obejmuje cztery powiązane ze sobą systemy: mikrosystem, mezosystem, egzosystem, makrosystem. W mikrosystemie jednostka wchodzi w różne interakcje i angażuje się w aktywności „tworząc w twarz”. Mezosystem z kolei to wiele połączonych ze sobą mikrosystemów. Egzsystem natomiast to środowisko, w którym jednostka nie przebywa, ale wywiera ono pośredni znaczny wpływ na jednostkę. Makrosystem zaś obejmuje, otacza pozostałe systemy, wywierając na nie wpływ i jednocześnie pozostając pod ich wpływem. Ostatni element tego modelu to czas. Bronfenbrenner i Morris (1998) wyróżniają mikro-czas odnoszący się do czasu trwania pewnych specyficznych aktywności lub interakcji, mezo-czas wyrażający zakres w jakim aktywności i interakcje występują z pewną stałością w środowisku osoby oraz makro-czas, czyli chronosystem. Chronosystem odnosi się do faktu, iż procesy rozwojowe są zróżnicowane w zależności od specyficznych wydarzeń historycznych, które mają miejsce, gdy jednostka jest w różnych momentach swojego życia.

Zakończenie

Wiele badań empirycznych jest ateoretycznych, jednakże coraz więcej jest takich, które mają podłoże teoretyczne, na którym badacze pracują. Tudge i współpracownicy (2009) podkreślają, iż w takim wypadku ważne jest, aby badacz wyraźnie wskazywał podstawy teoretyczne realizowanych badań. Poprawia to bowiem klarowność oraz spójność przeprowadzanego wywodu oraz daje możliwość porównywania uzyskanych danych. Podkreślają oni także, iż między przyjętą przez badacza teorią, stosowanymi metodami badawczymi i przyjętymi strategiami analitycznymi powinna istnieć ścisła zależność.

Bibliografia:

- BEAVERS, R., HAMPSON, R.B. (2000). The Beavers Systems Model of Family Functioning. *Journal of Family Therapy*, 22, 128–143.
- BRAY, J.H. (1995). Family assessment. Current issues in evaluating families. *Family Relations*, 44, 469–477.
- BRONFENBRENNER, U. (2005). *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development*. Thousand Oaks, California.
- BRONFENBRENNER, U., MORRIS, P.A. (1998). The ecology of developmental processes. W: W. DAMON, R.M. LERNER (red.). *Handbook of child psychology*. t. 1. Theoretical models of human development (993–1023). New York: Wiley.

- CONGER, R.D., CONGER, K.J. (2002). Resilience in midwestern families: selected findings from the first decade of a prospective, longitudinal study. *Journal of Marriage and Family*, 64 (May): 361–373.
- CONGER, R.D. I DONNELLAN, M.B. (2007). An interactionist perspective on the socioeconomic context of human development. *Annual Review of Psychology*, 58: 175–99.
- CZABAŁA, J.CZ. (1988). *Rodzina a zaburzenia psychiczne*. Kraków.
- FLOYD, F.J., WEINAND, J.W., CIMMARUSTI, R.A. (1989). Clinical family assessment: applying structured measurement procedures in treatment settings. *Journal of Marital and Family Therapy*, 15, 271–288.
- GOLDENBERG, H. GOLDENBERG, I. (2006). *Terapia rodzin*. Kraków.
- HILL, R. (1949). *Families under stress: adjustment to the crises of war separation and reunion*. New York.
- MCCUBBIN, M.A., MCCUBBIN, H.I. (1993). Families coping with illness: the Resiliency Model of Family Stress, Adjustment and Adaptation. W: C. DANIELSON, B. HAMEL-BISSELL, P. WINSTEAD-FRY (red.). *Families, health and illness: Perspectives on coping and intervention* (s. 21–64). St. Louis, Missouri.
- MCCUBBIN, H.I., MCCUBBIN, M.A. (2001). Resiliency in families: a conceptual model of family adjustment and adaptation in response to stress and crises. W: M.A. MCCUBBIN, A.I. THOMPSON, H.I. MCCUBBIN (red). *Family measures: stress, coping and resilience - inventories for research and practice* (1–62). Hawaii.
- MCCUBBIN, H.I., MCCUBBIN, M.A., THOMPSON, A.I., THOMPSON, E.A. (1998). Resilience in ethnic families (s. 3–48). W: H.I. MCCUBBIN, E.A. THOMPSON, A.I. THOMPSON, J.E. FROMER, (1998). *Resiliency in native American and immigrant families*. California.
- MCCUBBIN, H.I., PATTERSON, J.M. (1983). Family stress and adaptation to crises: a Double ABCX Model of family behavior (87–106). W: D.H. OLSON, R.C. MILLER, (red.). *Family Studies Review Yearbook*, t. 1. Beverly Hills, California.
- MILLER, I.W., RYAN, C.E., KEITNER, G.I., BISHOP, D.S., EPSTEIN, N.B. (2000). The McMaster Approach to families: theory, assessment, treatment and research. *Journal of Family Therapy*, 22, 168–189.
- OLSON, D. (2011). FACES IV and the Circumplex Model: validation study. *Journal of Marital and Family Therapy*, t. 37, nr 1, 64–80.
- OLSON, D.H., SPRENKLE, D.H., RUSSELL, C. (1979). Circumplex model of marital and family systems: cohesion and adaptability dimensions, family types, and clinical applications. *Family Process*, 18, 3–28.

- OSTOJA-ZAWADZKA, K. (1994). Cykl życia rodzinnego. W: B. DE BARBARO (red.). *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny* (18–30). Kraków.
- PATTERSON, J.M. (2002). Integrating Family Resilience and Family Stress Theory. *Journal of Marriage and Family*, May, t. 64 (2), 349–360.
- PLOPA, M. (2005). *Psychologia rodziny: teoria i badania*. Elbląg.
- SKELTON, J.A., BUEHLER, C., IRBY, M.B., GRZYWACZ, J.G. (2012). Where are family theories in family-based obesity treatment?: conceptualizing the study of families in pediatric weight management. *International Journal of Obesity*, 36, 891–900.
- SKINNER, H., STEINHAEUER, P., SITARENIO, G. (2000). Family Assessment Measure (FAM) and Process Model of Family Functioning. *Journal of Family Therapy*, 22, 190–210.
- TUDGE, J.R.H., MOKROVA, I., HATFIELD, B.E., KARNIK, R.B. (2009). Uses and misuses of Bronfenbrenner's Bioecological Theory of Human development. *Journal of Family Theory and Review*, 1, December, 198–210.
- VAN BREDA, A.D. (2001). *Resilience theory: A literature review*. Pretoria, South Africa. <http://www.vanbreda.org/adrain/resilience.htm> (17.06.2013).
- Walsh, F. (2012). Family resilience. Strengths forged through adversity. W: F. Walsh (red.). *Normal family processes* (wyd. 4) (399–427). New York.